

ПОСТКРИМІНАЛЬНА ПОВЕДІНКА В МЕХАНІЗМІ ОКРЕМОГО ЗЛОЧИНУ У СФЕРІ НАДРОКОРИСТУВАННЯ В УКРАЇНІ: КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

POST-CRIMINAL BEHAVIOR IN THE CRIME'S MECHANISM IN THE SUBSIDIARY SPHERE IN UKRAINE: CRIMINOLOGICAL ANALYSIS

Максіменцев М.Г.,

кандидат економічних наук

Харківського національного університету внутрішніх справ

Стаття присвячена дослідженню механізму посткримінальної поведінки особи, яка вчинила злочин у сфері надкористування. Встановлено, що цей механізм охоплює дві фази діяльності: 1) збут корисних копалин, який відрізняється в механізмі епізодичних злочинів та кримінальних промислів; 2) формування та дію механізмів психологічного самозахисту злочинців. Виявлено та охарактеризовано особливості збуту різних видів незаконно видобутих корисних копалин в Україні. Відстоюється думка про типовість виправдувального посткримінального мотивування осіб, які вчинили злочин у сфері надкористування, формування в них комплексу соціальної жертви.

Ключові слова: надкористування, злочин, механізм, посткримінальна поведінка, корисні копалини, збут, психологічний самозахист.

Исследован механизм посткриминального поведения лица, совершившего преступление в сфере недропользования. Установлено, что этот механизм охватывает две фазы деятельности: 1) сбыт полезных ископаемых, который различается в механизме эпизодических преступлений и криминальных промыслов; 2) формирование и действие механизмов психологической самозащиты преступников. Выявлены и охарактеризованы особенности сбыта различных видов незаконно добытых полезных ископаемых в Украине. Отстаивается мнение о типичности оправдательного посткриминального мотивирования лиц, совершивших преступление в сфере недропользования, формирования у них комплекса социальной жертвы.

Ключевые слова: недропользование, преступление, механизм, посткриминальное поведение, полезные ископаемые, сбыт, психологическая самозащита.

The article is devoted to the problems of post-criminal behavior by a person who committed a crime in the subsidiary sphere. It is established that this mechanism covers two phases of activity: 1) the sale of minerals, which differs in the mechanism of episodic crimes and criminal crafts; 2) the formation and operation of mechanisms of psychological self-defense of criminals. The peculiarities of sales of various types of illegally mined minerals in Ukraine were identified and characterized. The opinion about the typology of justifying post-criminal motivation of persons who committed a crime in the sphere of subsoil use, the formation of a complex of social victim in them is held up.

Key words: subsoil use, crime, mechanism, post-criminal behavior, minerals, sales, psychological self-defense.

Постановка проблеми. Прийняттям рішення про вчинення злочину та його реалізацією механізм індивідуальної злочинної поведінки не вичерпується. Діалектичне розуміння процесу кримінальної активності як специфічної форми комбінації, взаємодії, руху соціальної (особистісної, інформаційної) і кісної (фізичної) матерії диктує необхідність визнання наявності своєрідного діяльнійості інерції, траєкторії розвитку якої є логічним продовженням злочину. Оскільки останній, як предметна діяльність, з об'єктивною необхідністю взаємодії з іншими видами предметної діяльності (як із боку злочинця, так і з боку інших осіб), остільки ж посткримінальна інерція, посткримінальна поведінка, виявляє своє кримінологічне значення. Її аналіз дозволяє встановити як чинники детермінації кримінального надкористування, дія яких передбачається особою на стадії прийняття рішення про вчинення злочину, включається до загального його плану, а тому й у значній мірі програмує його, так і фактори подальшої криміналізації особистості, що на масовому рівні аналізу постають як одні з факторів самодетермінації злочинності. Ураховуючи ж наявну потребу в підвищенні ефективності запобігання злочинам у сфері надкористування, знання

про особливості посткримінальної поведінки особи набувають виняткової важливості, їх приріст здатен суттєво доповнити, розширити розуміння механізму кримінального надкористування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові проблеми протидії злочинності у сфері надкористування в різні часи ставали предметом досліджень В.Ф. Баранівського, З.Б. Бахмудова, О.В. Виноградової, С.Б. Гавриша, Р.А. Гурбанова, Т.В. Корнякової, В.К. Матвійчука, Г.С. Поліщука, І.В. Попова, В.М. Присяжного, А.М. Притули, Б.Б. Тангієва, Ю.А. Турлової, А.М. Шульги та інших учених. Визнаючи їх ґрунтовний характер та значущість для кримінологічної доктрини й практики, зауважимо, що питання про посткримінальну поведінку в механізмі злочинного надкористування у вітчизняній науці майже не висвітлені, залишаються недослідженими.

Мета статті полягає у встановленні, описі та поясненні кримінологічно значущих особливостей посткримінальної поведінки особи, яка вчинила злочин у сфері надкористування.

Виклад основного матеріалу. Варто бути свідомим того, що механізм посткримінальної поведінки для різних варіацій механізму злочинної поведінки

у сфері надрокористування є неоднаковим. У зв'язку із цим варто розмежовувати, по-перше, фазу збуту корисних копалин у механізмі епізодичних злочинів та кримінальних промислів та, по-друге, формування та дію механізмів психологічного самозахисту злочинців.

Первинний (перший у досвіді особи) збут незаконно видобутого бурштину-сирцю на посткримінальному етапі епізодичної злочинної поведінки у 70% випадків здійснюється через неперевірені канали, з використанням відповідних оголошень у засобах масової інформації та комунікації. Здійснений нами протягом 2015–2018 рр. моніторинг інформаційних інтернет-ресурсів на предмет наявності і динаміки оголошень про купівлю бурштину-сирцю засвідчив більш ніж дворазове збільшення кількості таких оголошень за означений період. Вони розміщуються на спеціалізованих сайтах оголошень, а також у соціальних мережах.

Збут же бурштину-сирцю старателями-промисловиками (на кримінальних промислах) здійснюється організовано, на фільтраційних пунктах ділянок видобування з одночасним розрахунком за видобуту корисну копалину. У подальшому цей бурштин у певній своїй частині одразу перепродається оптовим перекупникам (із числа місцевих осіб), постійну комунікацію з якими підтримують вже не старателі, а контролери та модератори середньої ланки у структурі організованих злочинних угруповань, що спеціалізуються на незаконному видобуванні бурштину. Окрема частина бурштину-сирцю (як правило, каміння вагою від 300 г і вище, які розглядаються як штучний товар, сленгова назва «підшар») відправляється на підпільні шліфувальні цехи, в яких шляхом відповідної обробки досягається підвищення вихідної вартості.

Надалі майже весь незаконно видобутий в Україні бурштин стає предметом «контрабанди» – переміщується через митний кордон із порушенням митних правил. Відтак підвищення ефективності протидії таким порушенням може стати ефективних заходом і для запобігання незаконного видобування бурштину.

Щодо незаконно видобутого вугілля, як і бурштину, то тривале зберігання не здійснюється. Після фази транспортування до тимчасових сховищ (у 55% – території приватних підприємств, 30% – приватних домоволодінь, 15% – відкритих не охоронюваних ділянок територій) здебільшого продають у приватних домогосподарствах. Водночас до 2014 р. – близько 50%, а після 2014 р. – приблизно 5% незаконно видобутого вугілля продається по занижених цінах на легально функціонуючі гірничі підприємства вугільнодобувної промисловості. У подальшому власне видобуте вугілля змішується з незаконно придбаним та реалізується.

Незаконно видобута вода як корисна копалина загальнодержавного значення в подальшому здебільшого реалізується як питна вода для задоволення відповідних потреб населення. Приблизно у 60% випадків така вода потрапляє до водоносних мереж

населених пунктів, окремих районів чи об'єктів. У 30% відбувається бутелювання: вода фасується у пластикову та/або скляну тару, з підробленим найменуванням, маркуванням, ідентичним до найбільш поширених торгівельних марок у відповідній сфері господарської діяльності.

У 10% випадків незаконно видобута з надр вода використовується для задоволення виробничих потреб, тобто як сировина для виробництва іншої продукції. Так, наприклад, гр.-н К., будучи директором ТзОВ «Галицька кераміка», наділений організаційно-розпорядчими повноваженнями на цегельному заводі, який знаходиться в с. Мединя Галицького району Івано-Франківської області, без отримання спеціального дозволу з 12.11.2008 р. по жовтень 2009 р. за допомогою електричного насоса видобував корисні копалини загальнодержавного значення – прісну воду зі свердловини глибиною 46 м, яка розташована на території вказаного заводу. Видобуту воду використовував для виробничих потреб, як сировину для виготовлення цегли [1].

Діяльність щодо збуту відповідних предметів характерна також і для посткримінальної поведінки «чорних археологів». Незаконно здобуті артефакти надходять до приватних колекцій в Україні, а також переправляються закордон. Способи переправлення різні: дрібні предмети (окремі монети, прикраси, предмети культу і т.п.) здебільшого (у 95% випадків) надсилаються через відділення ДП «Укрпошта», користуючись слабкістю контролю, в тому числі і за вмістом зарубіжних відправлень. Рідше злочинці використовують приватні підприємства зв'язку через значно більш високі тарифи пересилання. Більш об'ємні предмети давнини, артефакти переправляються автомобільним (75%) та залізничним (25%) транспортом із відповідним маскуванням як елементом укриття від митного контролю.

Таким чином, незаконно видобуті корисні копалини, а так само й артефакти, на етапі посткримінальної поведінки в абсолютній більшості випадків підлягають збуту. У цьому контексті успішність первинного збуту є вагомою частиною позитивно-кримінального досвіду у структурі особистості злочинця, сприяє закріпленню раціонально-діяльній установці корисливо-експлуататорської спрямованості щодо об'єктів довкілля. Остання є важливим елементом механізму психологічного самозахисту. Принагідно зауважимо, що про дію такого механізму здебільшого доцільно вести мову саме у випадках першого досвіду злочинної поведінки в особи, за якого виникає приватно-публічний конфлікт. Останній у реакції з дією моральних імперативів особистості здатен по-різному впливати на зміни в її характеристиках, на мотивацію подальшої діяльності.

А.І. Долгова в цьому контексті звертає увагу на те, що в процесі посткримінальної поведінки особи схильні до формування захисних мотивів, які можуть істотно відрізнятися від спонукальних, характерних для першого етапу механізму злочину. У низці випадків захисні мотиви генеруються неусвідомлено, причому сама особа починає вірити в те, що

керувалася прагненнями, які можуть бути виправданими [2, с. 64]. Визнаючи в цілому викладену позицію слушною та обґрунтованою, все ж вважаємо за доцільне внести до неї деякі корективи. Справа в тому, що навряд чи можливо віднести *результати* психічної активності особи щодо власного самовиправдання до категорії мотивів. Йдеться радше про мотивування діяльності, а не про її мотив чи мотивацію.

Мотивування, на відміну від мотиву, прямо, безпосередньо впливає не на діяльність, а на її оцінку, раціональне пояснення причин. Але раціональність суджень тут постає лише як наслідок. У своїй же генезі мотивування цілком може сягати пластів підсвідомого: травматичного досвіду, комплексів, неусвідомлених потреб тощо. Так, А.Р. Ратінов та Г.Х. Єфремова на підставі розлогого емпіричного дослідження дійшли обґрунтованих висновків щодо поширеності саме підсвідомих закономірностей захисного мотивування. На думку вчених, ведучи мову про психічні механізми самозахисту, зазвичай мають на увазі не стільки усвідомлений пошук способів реабілітації себе і своїх вчинків (що також має місце), скільки несвідомі тенденції, що формують викривлене бачення дійсності [3, с. 62].

Також варто акцентувати увагу на тому, що пошуки раціонального пояснення причин злочину можуть бути як реакцією комунікації з іншими особами, які очікують на відповідне обґрунтування поведінки злочинця, так і реакцією на внутрішньо-особистісний конфлікт. У низці випадків зазначені реакції не виключають, а взаємодоповнюють одна одну, формуючи єдину квазіістинну, суб'єктивно прийнятну позицію щодо вчиненого. Хоча варто визнати, що мотивування як результат дії механізмів психологічного самозахисту є активним мотивотвірним чинником. Найбільш поширеним варіантом виправдувального мотивування, в тому числі під час вчинення злочинів у сфері надкористування, є *формування комплексу жертви*. Злочинець постфактум асоціює себе з жертвою ситуації, яка склалася на момент прийняття рішення про вчинення злочину та впевнений у практичній безальтернативності останнього. Підкріплюється система аргументації такого мотивування посиланням на скрутне матеріальне становище, на значну корумпованість органів державної влади, слабкий соціальний захист вразливих верств населення.

Суб'єктивне переживання неспівпадання особистих та суспільних нормативів, як переконливо довів В.М. Кудрявцев, проявляється через внутрішню напругу; зняти його допомагають механізми самовиправдання та захисту [4, с. 197]. Відповідальність за вчинення злочину більшою частиною покладається на інших осіб або на зовнішні обставини; коли ж вона визнається, то суб'єкт вдається до різних – усвідомлених чи неусвідомлених – прийомів, пов'язаних із такими психологічними процесами, як витіснення зі свідомості небажаних елементів своєї поведінки, своєрідна їх «раціоналізація» і проекція на інших осіб зі свого ж оточення [4, с. 197–198].

Подібні логічні зв'язки на фоні нігілістичного ставлення до права зміцнюють виправдувально-жертвну позицію злочинця та водночас формують потужне підґрунтя, психологічну готовність для наступного циклу аналогічної злочинної поведінки. Але в ньому рішення про вчинення злочину приймається вже набагато швидше, за «згорнутим» сценарієм: дається у знаки і досвід, і *захисна мотивація*, адже злочинець постає «жертвою» зовнішнього легалістського середовища. І це принципово важливий момент: яким би не був мотив першого злочину, криміногенно-позитивний процес посткримінальної поведінки трансформує його якщо не виключно в мотив соціальної безпеки, то в полімотивований комплекс, в якому прагнення до безпечного соціального становища є домінуючим. Воно ж виявляється базовим криміногенним началом у незалежності від зовнішніх обставин, навіть тоді, коли первинні об'єктивні стимули припинили існування.

Описаний механізм формування й дії посткримінального *виправдувально-жертвеного мотивування* й захисних мотивів властивий для переважної більшості злочинців у сфері надкористування. Не потребує додаткової аргументації теза про те, що тенденції маргіналізації населення мають сильну кореляцію з тенденціями поширення й загострення правового та екологічного нігілізму. Феномен же злочинності у сфері надкористування відтворюється на перетині вказаних тенденцій та багато в чому, як засвідчив здійснений нами в попередньому розділі цієї роботи аналіз особи злочинця, ними визначається, детермінується.

Даний висновок підтверджується і результатами контент-аналізу матеріалів кримінальних проваджень за фактами вчинення злочинів, передбачених ст. 240 КК України, а також відповідних обвинувальних вироків. У 74% випадків обвинувачені визнають себе винними повністю (із них щире каяття висловлюють близько 81%). 23% визнає себе винними частково, а 3% винними себе взагалі не визнають. Виходячи з факту доведеності вини, останні дві позиції (тобто 26%) однозначно свідчать про дію захисних механізмів самовиправдання. До цього сукупного відсотку варто додати ще: 1) 14% (19% від 74% за першою категорією) тих, хто вину визнав, але не висловив щирого каяття; 2) близько 44% (60% від 81% за першою категорією) – тих, хто висловив щире каяття в контексті раціонального вибору – констатація обставини, що пом'якшує покарання без дійсних морально-психологічних переживань, самодокору. Відтак приблизно для 84–85% із тих, хто вчинив незаконне видобування корисних копалин і був викритий, властивим є психологічний захист через самовиправдовування.

Звісно, що виправдувально-жертвне мотивування, хоча і є домінуючим у структурі механізмів психологічного самозахисту злочинців-надкористувачів, тим не менш не є виключним. Зокрема, воно не є характерним для нігілістичного (легковажно-безвідповідального) та інфантильно-безвідповідального типів злочинців у сфері надкористування. У своїй більшості це

службові особи, які через бажання уникнення додаткового службового навантаження, рідше – через незнання, допускають незаконне видобування корисних копалин (здебільшого підземної прісної води) без спеціального дозволу, із простроченням його дії. Для таких осіб, як свідчать результати контент-аналізу вироків та матеріалів кримінальних проваджень, характерним є механізми самозахисту за типом заперечення підстав для відповідальності. Цим особам більшою мірою, ніж іншим категоріям злочинців досліджуваної категорії, притаманне повне (10%) або часткове (32%) невизнання своєї вини; відповідальність за правопорушення покладають на інших осіб.

Так, наприклад, гр-ка В., будучи службовою особою – директором ДП «СГРЕС» ПАТ «Укрпрофоздоровниця», не маючи спеціального дозволу на користування надрами, акту про надання гірничого відводу, в період з 01.01.2012 р. по 01.04.2012 р. організувала роботу підприємства з незаконного видобутку корисних копалин загальнодержавного значення – мінеральних вод (хлориднонатрієвих розсолів) зі свердловин №№ 3605, 3607, які знаходяться в межах території регіонального ландшафтного парку «Слов'янський курорт», розташованого на території м. Слов'янська. Обвинувачена в судовому засіданні свою провину у вчиненні злочину, передбаченого ч. 3 ст. 240 КК України, не визнала та пояснила, що їх підприємство зверталося до державної екологічної служби відносно отримання спеціального дозволу на користування надрами у 2010 р., однак відповіді в передбачений законодавством десятиденний строк підприємством отримано не було. У 2012 році підприємство зверталося до міністерства екології, однак відмова у видачі була надіслана лише у квітні 2013 р. Тому вважає, що несвоєчасно надані відповіді уповноважених органів надали право підприємству здійснювати користування надрами [5]. Таким чином, обвинувачена фактично переклала вину за злочинне видобування корисних копалин на службових осіб органів державної влади, які допустили адміністративні проступки – порушення порядку роботи зі зверненнями громадян.

Аналогічне мотивування захисної позиції характерне і для більшої частини «чорних археологів». Їм властива впевненість у соціальній корисності своєї діяльності. Ця аргументація підкріплюється посиленням на низькі обсяги археолого-пошукових робіт, що організуються та фінансуються державою, і на втрати для культури від такої «бездіяльності». Від-

сутність же репрезентативної вибірки із числа засуджених осіб за незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок, інших робіт на об'єкті археологічної спадщини не дають підстав для більш розгорнутої характеристики механізмів самозахисту вказаної категорії злочинців.

У цьому контексті варто вказати і на те, що посткримінальна поведінка злочинців, які зайняті на кримінально-промисловому видобуванні корисних копалин (зокрема, бурштину-сирцю), також не вирізняється формуванням виправдувально-жертвовної позиції (принаймні як самостійної), що властиве для раннього кримінального досвіду. Тривала злочинна діяльність конструює стійку опозицію до державно-правових інституцій, яка, підкріплена станами асоціації із жертвою зовнішніх обставин, трансформується в активно звинувачувальну позицію, критику несправедливого соціального управління і адекватну, цілком відповідну такому стану поведінку злочинця. Подібний зміст мотивувального процесу в кримінології зазвичай пов'язується з комплексною психологічно-захисною позицією «засудження тих, хто засуджує». Причому вона досить щільно вмонтовується в структури спрямованості особистості, істотно деформуючи останню до кримінологічних типів злісного й особливо злісного злочинця.

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що на посткримінальному етапі епізодичної злочинної поведінки збут незаконно видобутого бурштину-сирцю в більшості випадків здійснюється через неперевірені канали, з використанням оголошень у засобах масової інформації та комунікації. Збут бурштину-сирцю старателями на кримінальних промислах здійснюється організовано, на фільтраційних пунктах. Окрема частина бурштину-сирцю відправляється на підпільні шліфувальні цехи, в яких шляхом відповідної обробки досягається підвищення вихідної вартості. 95% незаконно видобутого в Україні бурштину вивозиться з країни контрабандним шляхом. Більша частина незаконно видобутого вугілля після транспортування до тимчасових сховищ збувається приватним домогосподарствам. 5% продається по заниженим цінам на легально функціонуючі вугледобувні підприємства, змішується із законно видобутим та реалізується.

Доведено, що формування й дія посткримінального виправдувально-жертвовного мотивування і захисних мотивів характерні для переважної більшості злочинців у сфері надкористування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вирок Галицького районного суду Івано-Франківської області. Справа № 1-91/10. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/50101664> (дата звернення : 06.12.2016).
2. Кримінологія : учебник для вузов / Под общ. ред. А.И. Долговой. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Изд-во НОРМА, 2002. 848 с.
3. Ефремова Г.Х., Ратинов А.Р. Психологическая защита и самооправдание в генезисе преступного поведения. *Личность преступника как объект криминологического исследования : сб. науч. труд.* Москва : Изд-во Всесоюзного ин-та по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1979. С. 44–62.
4. Социальные отклонения / С.В. Бородин, В.Н. Кудрявцев, В.С. Нерсисянц. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Юрид. лит., 1989. 368 с.
5. Вирок Слов'янського міськрайонного суду Донецької області. Справа № 243/9499/13-к. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41660471> (дата звернення : 08.01.2017).